

УДК 340.12

Соломія Моїсеєнкова,*аспірант кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МЕХАНІЗМУ ПРАВОУТВОРЕННЯ

У статті здійснено спробу висвітлити механізм правоутворення як складне поєднання системних соціальних закономірностей. Проаналізовано як державний, так і суспільний складники механізму правоутворення. Здійснено розмежування понять «нормотворчість», «правотворчість», «законотворчість» та «законодавчий процес». Крім того, окреслено основні аспекти, які стосуються значення судової практики у механізмі правоутворення.

Ключові слова: правоутворення, формування права, правотворчість, законотворчість, законодавчий процес.

Постановка проблеми. Трансформація сучасного українського суспільства зумовлює посилення уваги до дослідження проблем правоутворення. Актуальність даного питання сьогодні пов'язана, насамперед, з обговоренням можливих змін до Конституції України в тому числі у системі розподілу повноважень між органами влади місцевого та загальнодержавного рівнів, у змінах адміністративно-територіального устрою, реформуванні судової системи тощо. Держава лише частково регулює суспільні відносини, однак при цьому вона може регулювати динаміку окремих суспільних процесів, сприяти впровадженню та розвитку прогресивних суспільних тенденцій чи, навпаки, стримувати негативні процеси. Як приклад, ринкові відносини в Україні спочатку укорінювалися в суспільному житті країни відповідно до суспільних потреб, а згодом з'явилося відповідне законодавство. О. Мороз із цього приводу зауважив, що складним, проте стратегічно важливим завданням є пошук оптимального співвідношення між саморегулюванням суспільних процесів в економіці, політиці, інших сферах. Адже йдеться про глобальну проблему визначення місця і ролі держави у процесі трансформації суспільства [11, с. 12].

Стан дослідження. Правоутворення охоплює виникнення й організацію буття права, його упорядкування і розвиток в різних аспектах і напрямках. Дослідженням питань правоутворення займалися Т. Дідич, Е. Богамцера, Ю. Бошицький, Н. Воппенко, О. Калінін, М. Марченко, О. Мурашин, А. Мусатян, А. Посашкова, В. Степанян,

А. Соколова, В. Трофімов та ін. Зазначені автори розглядають явище правоутворення, передусім, у розгорнутому вигляді, що включає весь процес формування права та його підготовки, розвиток у різних напрямках, різні аспекти формування права, виділяючи окремо процес правотворчості. Проблема праваутворення досліджувалася, загалом, за двома напрямками. Ґрунтовним дослідженням були піддані питання правотворчої діяльності та ін. процесуальних аспектів. З іншого боку, увага мислителів та науковців приділялась питанням правогенезу як соціального феномену.

У юридичній науці вже неодноразово робилися спроби з'ясувати механізм виникнення та формування права (Т. Дідич, А. Нечипоренко, А. Мусатян, В. Сапун, А. Урумов та ін). Однак через складність та масштабність даної проблеми нерідко поза увагою дослідників залишалось багато важливих моментів. Окремі аспекти правоутворення досліджуються як українськими, так і зарубіжними вченими та доповнюють теоретичну базу цієї наукової проблематики. Однак все ж потрібно констатувати, що у проблематиці правоутворення є певні прогалини, зокрема, стосовно комплексного розуміння механізму правоутворення. На переконання Т. Дідич, сьогодні в юридичній науці стан наукового дослідження правоутворення можливо охарактеризувати як такий, що не пояснює динаміку розвитку правоутворення та закономірності його функціонування як явища правової реальності та об'єкта наукового дослідження [4, с. 74-75].

Ціль статті полягає у дослідженні та філософсько-правовому аналізі механізму правоутворення.

Виклад основних положень. Під правоутворенням розуміють циклічний процес виникнення об'єктивної суспільної потреби (соціально-політичної, економічної, моральної та іншої) в юридичному регулюванні суспільних відносин, який пізніше трансформується в політичній та правовій свідомості і проявляється у правотворчості як кінцевій стадії правоутворення [2, с. 109]. Правоутворення розуміють також як стихійне формування правових відносин під впливом об'єктивних потреб, які в подальшому санкціонуються державою [5, с. 21].

Схематичну соціально-нормативну модель послідовності етапів процесу правоутворення запропонував А. Урумов. Згідно з даною моделлю, процес правоутворення починається з виникнення в соціумі нових суспільних відносин, пов'язаних з об'єктивними змінами в дійсності (наприклад, поява нових засобів виробництва, предметів вжитку, технологій, послуг та ін.). Разом зі змінами з'являються нові суспільні потреби та інтереси, мотиви поведінки, які спрямовані на отримання нових матеріальних чи духовних цінностей. Таким чином, у суспільній свідомості формуються нові стійкі суспільні потреби. Наступний етап – виникнення правотворчих ідей. Відбувається стихійне структурування нових суспільних відносин. Спонтанність цих процесів є доволі відносною, скоріше така діяльність є усвідомленою, проте ще не спрямованою безпосередньо на створення правових норм. Третій етап – оформлення у вигляді законодавчої ініціативи. На цьому етапі відбувається локалізація окремих зон соціальних дисфункцій, викристалізуються найбільш проблемні, конфліктні питання та протиріччя, які виникають у соціальних відносинах. У суспільній свідомості закріплюються типові моделі соціальних конфліктів, їх суб'єкти, наявні та бажані права та обов'язки для кожної зі сторін. Цей етап є важливим для ініціації правотворчого процесу. На четвертому етапі виникають структуровані та достатньо усвідомлені правотворчі ідеї, націлені на згладжування та уникнення соціальних протиріч шляхом зміни та вдосконалення правової реальності в потрібному напрямі через акти законодавчої ініціативи. Також формується суспільна думка – суб'єктивна форма прояву загальнонародної волі щодо доцільності, можливості та бажаної форми врахування інтересів різних суспільних груп. Таким чином, на цьому етапі формується воля, яка потребує правового закріплення [20, с. 297-307].

Багато науковців вважають саме цей етап початком правотворчого процесу, адже у правотворчому суб'єкта з'являється воля до правотворчої ініціативи. Пізнання й оцінка правових потреб суспільства і держави є важливим складником процесу правоутворення на етапі правотворчості. Правотворчість також характеризують як процес пізнання та оцінки правових потреб суспільства та держави, формування та ухвалення відповідних правових актів уповноваженими суб'єктами в рамках відповідних процедур [16, с. 33]. Таким чином, правотворчість є частиною процесу формування права.

Статус правотворчого суб'єкта, наділення його правотворчими повноваженнями ґрунтується на принципі розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. За суб'єктивним складом виокремлюють: 1) правотворчість народу; 2) правотворчість державних органів; 3) корпоративну правотворчість, яка є «найбільш масовою в підприємницьких корпораціях» [8, с. 138, 140-141]. Поширеною є думка, що у правотворчості беруть участь як органи держави, так і політичні партії, громадські організації, громадяни й інші члени громадянського суспільства [19, с. 110]. Елементами цього етапу є, по-перше, пізнання, вивчення та аналіз явищ і процесів, які потребують правової регламентації; по-друге, визначення сфер компетенції, тобто того, який орган чи інший суб'єкт уповноважений ухвалити той чи інший правовий акт; по-третє, вибір форми правового акта. Як вважає Л. Спиридонов, правотворча діяльність держави повинна трактуватись досить умовно. Цей термін є швидше метафорою, ніж означенням реального процесу, оскільки держава не творить право, а лише виражає його та сприяє реалізації юридичних норм. Тоді як силою, що створює право, є практика безлічі індивідів, у якій еволюція селективно відбирає правила поведінки, що забезпечують життєдіяльність соціального цілого. Тому, на думку Л. Спиридонова, є підстави стверджувати, що в творенні права бере участь усе суспільство. Відповідно, держава, як соціальний інститут, також бере участь у цьому процесі [18, с. 147].

Дії суб'єкта правотворчості потребують зусиль із виявлення та встановлення потреб у правовій регламентації тих чи інших суспільних відносин, аналізу тенденцій та суперечностей, врахування думки всіх зацікавлених сторін, вироблення найбільш доцільного варіанту такої регламентації [17, с. 179]. Як зазначає Г. Назаренко, у ході цього процесу відбувається аналіз та оцінка правової дійсності, вироблення концепцій майбутнього правового регулювання, роз-

робка та ухвалення нормативних приписів [13, с. 107].

Сьогодні ж активна трансформація суспільства проявляється, зокрема, в активній зміні законодавства. У сучасній філософії права законотворчість розуміють як спосіб випереджаючого віддзеркалення дійсності. Законодавець повинен уміти прогнозувати соціальні явища, які можуть настати в майбутньому [17, с. 182]. Законодавець перебуває в центрі соціальних протиріч. В. Лапаєва виділяє таке завдання законодавця – знайти правову модель узгодження соціальних інтересів, за якої реалізація свободи одними особами не зазіхала б на свободу інших [10, с. 151].

Законотворчість, на відміну від законодавчого процесу, є ширшим поняттям і включає виникнення самої ідеї про необхідність ухвалення того чи іншого закону, наукову експертизу законопроекту, його обговорення, ухвалення та оприлюднення. Саму законотворчість розглядають у власне юридичному та соціально-політичному вимірах. У першому значенні – це строго регламентована процедура, в іншому – процес виявлення та реалізації в законі соціальних інтересів [21, с. 34]. Із цього випливає висновок, що законотворчість є вужчим поняттям, ніж правотворчість. Правотворчість передбачає створення будь-яких нормативних правових актів, а не тільки законів. Законотворчість, у свою чергу, виступає певним ядром, центральним елементом правотворчості. Тому все, що входить у поняття «законотворчість», охоплюється поняттям «правотворчість», тобто перше поглинається другим.

Що стосується поняття «нормотворчість», то воно викликає більше суперечок серед науковців. Наприклад, «нормотворчість» вважають ширшим поняттям, ніж «правотворчість», які співвідносяться як частина й ціле [3, с. 79]. Досить часто ці поняття навіть не розділяють та вважають їх тотожними [14, с. 98]. Крім того, нормотворчість розглядають суто як процес розробки та ухвалення підзаконних нормативно-правових актів [20, с. 300-307]. З нашого погляду, найбільш вдалими є перший підхід, оскільки семантично слово «норма» має дуже багато значень, і одним з таких значень може бути норма права. Так, наприклад, «норма поведінки» не завжди є «нормою права». Тут слід також відзначити, що у філософсько-правовому вимірі питання правоутворення можуть виходити за межі державного правового порядку (правового монізму), вивчаючи також інші квазіпорядки (кримінальний, молодіжний, релігійний, корпоративний, клановий, етнічний та ін.) [1, с. 27]. Будь-яке соціальне яви-

ще характеризується нормативністю, якщо воно здатне впливати на поведінку суб'єктів, формувати в соціальній діяльності аналогічні зв'язки (явища, процеси), виступаючи тим самим упорядковуючим фактором у суспільній практиці [6, с. 47].

Законотворчий процес як юридичне явище потрібно відрізнити від законотворчого процесу як явища соціального. В. Олуйко із цього приводу зазначає, що законотворчість, окрім нормативно регламентованої сукупності дій щодо творення закону, передбачає дії, які не закріплені правовими нормами, тобто містять ще й нерегламентований блок створення закону [15, с. 32]. Так, діяльність різноманітних «груп тиску», дослідницьких та соціологічних центрів не породжує юридичних наслідків, але належить до законотворчого процесу у його соціальному розумінні. Водночас діяльність громадської організації з підготовки законопроекту може мати юридичні наслідки, якщо розроблений нею законопроект суб'єкт законодавчої ініціативи вносить до парламенту.

Як діяльність законотворчості спрямована на творення законів, здійснюється уповноваженими органами та полягає у підготовці, зміні чи скасуванні законів. Безпосередніми суб'єктами законотворення Конституція України (далі – Конституція) визначає Верховну Раду – єдиний орган законодавчої влади в Україні (ст. 75) та народ України, який може реалізувати своє право на законотворення шляхом референдуму [9]. Конституція також передбачає винятки, коли закон повинен бути підтриманий Верховною Радою та народом. Правова регламентація найбільш важливих відносин, які мають значення для суспільства і для держави, визначена у ст. 92 Конституції. Так, до найважливіших відносин, які регулюються виключно законами України, належать, зокрема, відносини щодо забезпечення гарантій прав і свобод людини і громадянина, питання громадянства, правосуб'єктності, засади використання природних ресурсів, правовий режим власності, правові засади і гарантії підприємництва та ін.

Одним із самостійних наукових напрямів у рамках проблематики правоутворення є дослідження засад нормопроекування. Як зазначає О. Мурашин, для того, щоб виявити нормоутворюючий інтерес за допомогою емпіричних досліджень, варто, передусім, простежити можливий напрям його генези, беручи до уваги інтереси різних учасників соціального спілкування і намагаючись на цій підставі сконструювати нормативну модель компромісу [12, с. 6].

Виходячи з різних напрямів соціальної обумовленості права, крім того, що юридич-

на форма надається вже сформованим суспільним відносинам, зміст яких становлять взаємні права та обов'язки сторін, а також, на основі дослідження тенденцій суспільного розвитку, державою можуть закріплюватись у законі ще повністю не сформовані відносини для сприяння активного їх утвердження в суспільній практиці; безпосередньою основою виникнення права може стати також юридична практика. Як зазначає В. Лазарєв, формування права за допомогою індивідуальних державних актів часто йде попереду формування загальних правових норм. Судді вирішують справи шляхом винесення конкретно-індивідуальних актів визнання прав (обов'язків). На цій основі створюється судова практика, що породжує загальну норму, яка або фіксується найвищим судовим органом, або включається в законодавство [19, с. 92-94].

Щодо участі судів у правоутворенні, то тут є кілька аспектів. По-перше, у країнах т. зв. «загального права» існує судова правотворчість. Якщо деякі науковці вважають судову правотворчість найбільш сильною характеристикою загального права, то інші розглядають це як узурпацію судовою владою законодавчої функції [22, с. 907]. Судову правотворчість навіть характеризували як певний процес «зростання права у руках судді» [23, с. 172].

Інший аспект даної проблематики стосується конституційної правотворчості у країнах т. зв. «континентального права», де часто є окремий орган конституційної юрисдикції (часто така діяльність має більшою мірою конкретизуючий, а не правотворчий характер). В Україні діє єдиний орган конституційної юрисдикції – Конституційний Суд України. Правові акти, визнані Конституційним Судом неконституційними повністю або у певній частині, втрачають свою чинність з моменту ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення. Конституційний Суд також здійснює офіційні тлумачення Конституції та законів України, які мають юридичну силу.

Судова практика в Україні хоч не є офіційно визнаним джерелом права, але все ж ґрунтується на врахуванні роз'яснень постанов Пленуму Верховного Суду України, аналогії закону та загальних принципів права, фактичних прецедентів, які пройшли касаційну інстанцію.

Крім послідовності етапів, у механізмі правоутворення виділяють також три основні системи: мікросоціальну, медіосоціальну та макросоціальну. На мікросоціальному рівні здійснюється соціальна інтеракція між індивідами. Це є базовий рівень, на яко-

му з'являється соціальна структура в тому числі правових форм. Така система взаємодії індивідів стає об'єктивним фактором правового нормоутворення (складається об'єктивний баланс інтересів у соціально-інтерактивній системі, та проявляється загально визнана міра свободи, рівності та взаємних обов'язків). На медіосоціальному рівні соціальна інтеракція відбувається між локальними соціальними утвореннями (групами) – організаціями, підприємствами, компаніями тощо. Враховуючи інтенсивність таких взаємодій, держава санкціонує цим суб'єктам право здійснювати локальне правове регулювання. На макросоціальному рівні взаємодія відбувається між соціумами (етнос, нація-держава, міжнародна спільнота, транснаціональні структури) [20, с. 303-305].

Отже, як уже зазначалось, у юридичній літературі процес формування права характеризують як взаємодію об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на створення нормативних правових актів. Науковці обґрунтовують такий висновок тим, що саме соціальне життя є джерелом правоутворення. У процесі обміну діяльністю та різноманітними благами матеріального і духовного характеру виникають повторювані, стійкі зв'язки. Такі зв'язки стають звичними еталонами соціальної поведінки. Таким чином, відносно стабільні соціальні зв'язки формують об'єктивну нормативно цілісну систему. Нормативність, як властивість діяльності людей, є однією з найважливіших закономірностей розвитку суспільного буття [7, с. 33].

Висновки

Механізм правоутворення у сучасному суспільстві має складний характер та полягає у складних системних соціальних закономірностях, які поєднуються як внутрішніми, так і зовнішніми зв'язками. Правоутворення є результатом впливу комплексу об'єктивних і суб'єктивних, мікро- і макросоціальних факторів. Такий механізм є досить узагальненим, але, підсумовуючи його основні етапи, ми доходимо висновку, що для появи нової норми права або зміни наявної норми права у суспільстві повинні з'явитись відповідні передумови, які проявляються у суспільних відносинах. Справедливість та ефективність нормативної бази у такому разі залежить від адекватної оцінки суб'єктом правотворчості таких відносин щодо необхідності їх правової регламентації, можливих наслідків у разі їх оформлення у відповідні правові приписи, розробки та закріплення механізму їх правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Агафонова Е. А. Юридическая антропология: концептуальные идеи и принципы : диссертация ... кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Елена Алексеевна Агафонова. – Ростов-на-Дону, 2009. – 145 с.
2. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.
3. Борисов А. С. Актуальные проблемы правотворчества в России / А. С. Борисов // Актуальные проблемы юридической науки и практики : сборник материалов международной научно-практической конференции (г. Орел, 20 мая 2009 г.). – Орел: ОРАГС. – 2009. – С. 76–81.
4. Дідич Т. О. Правоутворення як особливе процесуальне явище: питання теорії / Т. О. Дідич // Право і громадянське суспільство. – 2013. – Вип. № 2. – С. 74–82.
5. Дробязко С. Г. Правообразование, правотворчество, правоустановление, их субъекты и принципы / С. Г. Дробязко // Право и демократия : сб. научных трудов. – М.: 2003. – Вип. 14. – С. 15–34.
6. Кабальський Р. О. Нормативність права як предмет філософського аналізу : дис... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Р. О. Кабальський. – Х., 2008. – 197 с.
7. Кайтаева Х. И. Правотворчество в правовом государстве : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Х. И. Кайтаева. – М., 2006. – 178 с.
8. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. – М.: Эксмо, 2007. – 437 с.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. (Остання редакція від 15.05.2014) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254>.
10. Лапаева В. В. Социология права / В. В. Лапаева. – М., 2001. – 152 с.
11. Мороз О.О. Наукові засади законотворчого процесу в Україні / О. О. Мороз // Правова держава : щорічник наукових праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – С. 12–16.
12. Мурашин О. Г. Прямая правотворчість: проблеми соціологічного забезпечення / О. Г. Мурашин // Держава і право : зб. наук. пр. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – № 18. – С. 3–6.
13. Назаренко Г. В. Теория государства и права / Г. В. Назаренко. – М. 1998. – 175 с.
14. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 520 с.
15. Олуйко В. М. Парламентське право України: проблеми теорії та практики / В. М. Олуйко. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 216 с.
16. Правовые акты : учебно-практическое и справочное пособие / Ю. А. Тихомиров, И. В. Котелевская. – М., 1999. – 381 с.
17. Руденко І. В. Поняття, зміст і сутність законотворчості / І. В. Руденко // Вісник Одеського національного університету. – 2012. – Т. 17. – Вип. 1–2. – С. 176–185. – (Серія: Правознавство).
18. Спиридонов Л. И. Теория государства и права / Л. И. Спиридонов. – М.: Проспект, 1996. – 460 с.
19. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – Х.: КОНСУМ, 2005. – 656 с.
20. Урумов А. В. Правотворчество в аспекте правопонимания / А. В. Урумов // Вопросы совершенствования правоохранительной деятельности органов внутренних дел : сборник научных статей. – Нальчик: Полиграфсервис и Т, 2004. – С. 297–307.
21. Шохин А. Н. Взаимодействие властей в законодательном процессе / ред. Т. В. Чугунова. – М.: Наш дом, 1997. – 186 с.
22. Bix B. Positively Positivism / B. Bix // Virginia Law Review – 1999. – Vol. 85. – P. 889–923.
23. Thayer E. R. Judicial Legislation: Its Legitimate Function in the Development of the Common Law // Harvard Law Review. – 1891. – Vol. 5. – P. 172.

В статті предпринята попытка осветить механизм правотворчества как сложное сочетание системных социальных закономерностей. Проанализированы как государственная, так и общественная составляющие механизма правообразования. Осуществлено разграничение понятий «нормотворчество», «правотворчество», «законотворчество» и «законодательный процесс». Кроме того, определены основные аспекты, касающиеся значения судебной практики в механизме правообразования.

Ключевые слова: правообразование, формирование права, правотворчество, законотворчество, законодательный процесс.

The article is aiming to clarify a law-making mechanism as a complex union of social consistent patterns. Governmental, as well as a social part of the law-making mechanism is analyzed. There were differentiated the terms such as "rule-making", "law-making", "statute creating" and "legislative process". In addition, the main aspects regarding the influence of case law into the mechanism of creation of law.

Key words: creation of law, law-making, legislation, legislative process.